

Gudstjänstens grund: deltagandets mysterium

En teologisk essä

STEPHAN BORGEHAMMAR

Vad den kristna gudstjänsten djupast sett är, har dryftats i många sammanhang: i kyrkliga lärodokument, i ekumeniska deklARATIONER och samtalsdokument, i enskilda teologers skrifter. Det som här följer är ett enkelt försök att sammanfatta den gemensamma kärnan i några av de mer tongivande av dessa skrifter och dokument. För att framställningen ska bli så grundläggande och så okontroversiell som möjligt har jag baserat den på bibelord och illustrerat den med citat ur liturgiska texter. Den speglar inte någon enskild tidigare framställning, men dess utgångspunkt kan spåras till en artikel om gudstjänstdeltagande i ett internationellt liturgiskt uppslagsverk.¹

Frälsningens mysterium

I och med Jesus Kristus har Gud förverkligat sin avsikt med världen, står det i Efesierbrevet 3:11. Denna avsikt beskrivs som en hemlighet (grek. *mysterion*) som tidigare inte varit känd, varken för människor eller för ”härskarna och makterna i himlarymderna”. Men genom kyrkan avslöjas den. Läser man vidare i de nytestamentliga breven förstår man att det handlar om världens försoning med Gud, som tar sin början redan efter syndafallet och fullbordas av Kristus, varefter den förmedlas till alla folk genom kyrkan.

Kyrkan har två kompletterande redskap för att förmedla försoningen: evangeliets förkunnelse och gudstjänsten. I den lutherska

¹ Triacca 2002. Se även *Actuosa participatio*, 2002; *Omnnes circumadstantes* 1990; *Sacrosanctum concilium* i *Det kristna livets källor* 1987.

tradition som så starkt präglar oss i Sverige kallas dessa redskap "Ordet och sakramenten" och de beskrivs som "nådemedel", alltså sätt på vilka Guds nåd förmedlas till oss.

Men är Ordet och sakramenten enbart pedagogiska redskap? Är Guds "hemlighet" bara något vi ska få kunskap om och sätta tro till? Nej, inte enbart. Frälsningens hemlighet innebär också en andlig förening med Kristus, och när man vill betona den aspekten är det bättre att översätta grekiskans *mysterion* bokstavligt och tala om "frälsningens mysterium". Detta mysterium antyds på diverse sätt av Jesus själv. "Jag är vinstocken, ni är grenarna", säger han (Joh. 15:5). Han identifierar sig med dem som tillhör honom: "Vad ni har gjort för någon av dessa minsta som är mina bröder, det har ni gjort för mig" (Matt. 25:40). Han ber att de troendes hemlighetsfulla förening med honom – och därigenom även med varandra och med Fadern – ska fullbordas: "Jag ber att de alla skall bli ett och att liksom du, fader, är i mig och jag i dig, också de skall vara i oss" (Joh. 17:21). Aposteln Paulus gör detta tema till en kärna i sin undervisning. Ständigt återkommer han till frasen "i Kristus" – "i Kristus Jesus är ni döda för synden men lever för Gud" (Rom. 6:11), "den som är i Kristus är alltså en ny skapelse" (2 Kor. 5:17) osv. – och han lär att kyrkan är en kropp med många lemmar, vars huvud är Kristus (1 Kor. 12; Ef. 1:22, 5:30; Kol. 1:18).²

Fortsätter vi att undersöka evangelisternas och apostlarnas skrifter, finner vi att det Jesus gör under sitt jordeliv är förebildliga handlingar som ska upprepas i oss: han föds i Betlehem för att vi ska kunna födas på nytt (Joh. 3; Rom. 8:29); han döps i Jordan för att vårt dop ska förena oss med honom och göra oss delaktiga av helig Ande (Matt. 3:11–15); han undervisar för att hans lärjungar ska göra alla folk till lärjungar (Matt. 28:20); han frestas och lider för att våra frestelser och lidanden också ska vara hans (Heb. 4:15; Jes. 53:4); han dör och uppstår för att vi ska kunna dö och uppstå med honom (Rom. 6; 2 Kor. 5:15); liksom hans uppståndna kropp är oförgänglig ska också vår bli det (1 Kor. 15:51–53); och han återvänder till himlen

² En verklig klassiker om detta tema: Marmion 1919.

för att vi ska ha en plats där (Ef. 2:6). Kort sagt: ”Ordet blev människa och bodde bland oss, och . . . av hans fullhet har vi alla fått del” (Joh. 1:14, 16).

Frälsningens mysterium handlar alltså om att ”sammanfatta allting i Kristus” (Ef. 1:10). Det sker konkret genom att allt vad Jesus gjorde och sade under sitt jordeliv fortfarande är verksamt i och genom kyrkan. Genom att höra det evangelium som kyrkan förkunnar och genom att delta i gudstjänsten med dess sakrament blir människor födda på nytt, inlemmas i Kristus och får evigt liv.

Mysteriets närvaro i gudstjänsten

Hur frälsningens mysterium föräldas i det gamla förbundets skrifter, fullbordas och uppenbaras i Kristus och fortsätter att vara verksamt i kyrkan är ett ämne som ständigt fascinerade kyrkofäderna och deras efterföljare. Det utgör grundtemat för all deras bibeltolkning.³ Det är också basen för deras reflexion över gudstjänsten. Vad Kristus en gång utförde i Palestina för vår skull blir i gudstjänsten på nytt närvarande och verksamt. Det uttrycks vackert i en predikan av Maximus, biskop i Torino i början av 400-talet:

Vi ser *nu* det som *en gång* skedde, vi har sett det och vi ser det *i dag*. Kristi underbara gärningar är nämligen sådana att de inte upphör med tiden utan blir starkare genom nåden. De begravs inte i glömska, de förnyas genom sina kraftgärningar. Inför Guds makt är ingenting upphävt, ingenting förgånget, utan allt är närvarande inför honom genom hans storhet: för honom är all tid ett *i dag*. Därför säger också den helige profeten: Tusen år är i hans ögon som en enda dag. Om nu alla tidsåldrar tillsammans är en enda dag inför Herren, då utför Frälsaren de underbara gärningar han gjorde inför våra fäder också i dag för oss.⁴

³ Mer om detta i Härdelin 1996.

⁴ Maximus Turinensis, *Sermo* 102, 2. Övers. i Piltz 1991, s. 156.

Utifrån sådana tankar tog kyrkoåret successivt form och kyrkoårets gudstjänster fick karaktären av att fira frälsningshistoriens händelser som om de vore närvarande. På juldagen infördes introitussången *Puer natus est nobis*, ”Ett barn är fött åt oss” (Jes. 9:6), och påven Leo den store († 461) kunde börja en juldagspredikan med att säga: ”Mina älskade, i dag blev vår frälsare född. Låt oss därför glädja oss!”⁵

Kyrkoårets gudstjänster aktualiserar frälsningens mysterium ur dess skiftande aspekter så att dess rikedom och mångfaldiga effekter blir tydliga. Carl Sjögren, domprost i Skara, har uttryckt det åskådligt och med humor. Han säger att man kan

tänka sig tiden som en spiral, där varje år läggs som ett ytterligare varv till det som en gång hände. När vi firar ytterligare en påsk, om Herren dröjer och vi får leva, står vi alltså på samma ställe i årshjulet och tittar nedåt och är nästan där, samtidigt med uttåget ur Egypten, nästan samtidigt med Kristi uppståndelse från de döda. [...] När vi ställer oss på vår plats i spiralen och tittar nedåt, firar gudstjänst, då är det som om vi firar upp det som hände då så att det nästan händer igen. Precis det gör du varje söndag i mässan.⁶

Sakramentens särställning

Kyrkoåret har sin karaktär av verksamt mysterium tack vare att det firas av kyrkan, som är Kristi kropp och Kristi förblivande närvaro i världen genom Anden. Men för att kyrkan över huvud taget ska existera är dopet och nattvarden nödvändiga. De är de handlingar som på ett grundläggande sätt gör den enskilde delaktig i vad Kristus är och har gjort. Eftersom de är instrument för mysteriet har de sedan 300-talet själva kallats mysterier och kallas så än i dag i den ortodoxa kyrkan, stundtals även i den romersk-katolska. Och reflexionen över deras väsen och verkan finns överallt och i alla tider.

⁵ Leo I, *Tractatus de natale Domini* XXI. Övers. Ritva Maria Jacobsson i *Från tid och evighet* 1992, s. 129.

⁶ Sjögren 2017, s. 10.

På en dopfunt från 1100-talet i Dalby kyrka i Skåne står ristat runt mynningen:

IAM RES DECLARAT QUID QUONDAM SIGNIFICARAT
IN CRUCE PRODUCTUS CHRISTI DE VULNERE FLUCTUS

*Här är den verklighet som fordom blev bebådad
När på korset en ström ur Kristi sår framvällde.⁷*

Inskriften syftar på Joh. 19:34, ”en av soldaterna stack upp sidan på honom med sin lans, och då kom det ut blod och vatten”. Mitt på funten finns dessutom en avbildning av Jesu dop, där Johannes döparen pekar på Jesus och vänder sig till betraktaren, uppenbarligen för att säga ”Se Guds lamm som tar bort världens synd” (Joh. 1:29). Bilden och inskriften säger oss alltså att Jesu dop och Jesu död på korset tvättar bort världens synd, på liknande sätt som vatten tvättar bort smuts, och att denna rening förmedlas till den enskilde genom dopets vatten. De bibliska vattnen är tecken på frälsningen, dopfuntens vatten är både tecken och instrument. Så blir försöningens mysterium, som bibeltexterna förklarar och förutsäger, en närvarande och verksam verklighet i dopet.

Med nattvarden är det på samma sätt. ”Detta är min kropp som offras för er. Gör detta till minne av mig. [...] Denna bägare är det nya förbundet genom mitt blod. Var gång ni dricker av den, gör det till minne av mig” (1 Kor. 11:24–25). På en gång minne och förblivande verklighet! Ett minne av det nya förbundets instiftande och av det som skedde på korset, och samtidigt något som upprepas gång på gång, med bröd och vin som är och gör detsamma som de en gång var och gjorde.

Sedan äldsta tid har nattvarden varit det sakrament kring vilket kyrkan varje vecka synligt har samlats, på den första veckodagens morgon, till minne av uppståndelsen och av allt vad Kristus lärde och gjorde. Men för tron är minnet inte bara ett minne utan också

⁷ Nilsson 2012, s. 229.

en högst verklig närvaro av Kristus själv och hans gåvor. Det har varit kyrkans upplevelse och lära så långt tillbaka i tiden som vi kan komma.

Efter ett grundligt studium av nytestamentliga och fornkristna texter kunde teologen, sedermera ärkebiskopen Yngve Brilioth (1891–1959) ringa in nattvardens mysteriedimension på följande sätt:

Vari består då det kristna mysteriet? Däri, att den troende i kulthandlingen upplever sin Herres och Frälsares närvaro som identisk med evangeliets historiska gestalt och dock löst från tid och rum, upplever hans fulländade gärning och genom att, i förening med sina bröder i tron, ingå i gemenskap med honom blir delaktig av den frälsning han vunnit.⁸

Det som kan låta krångligt och högtravande i en sådan definition har förmedlats med enkelhet och klarhet av Anders Frostenson i en välkänd psalm:

Jesus från Nasaret går här fram
Än som i gången tid,
Löser ur vanmakt, ur synd och skam,
Skänker sin kraft och frid:
Himmelriket är nära.⁹

Andra uttryck för nattvardsgudstjänstens mysteriekaraktär finner man lätt i de liturgiska texterna själva. Det bästa exemplet är kanske läsningen av instiftelseorden, som förekommer i de flesta kyrkor vid nattvardsfirandet och som tydligt knyter ihop den aktuella handlingen med dess ursprung.

⁸ Brilioth 1951, s. 94.

⁹ *Den svenska psalmboken 1986*, nr 39 (med samma nummer även i andra samtida psalmböcker).

I gudstjänsten är kyrkan som mest sig själv

Men här undrar säkert någon: Är delaktighet i frälsningens mysterium något som enbart förmedlas i gudstjänsten? Kommer inte Kristus oss till mötes på många andra sätt, till exempel när vi läser bibeln, ber och tjänar Gud i vardagen? Förvisso är det så. Men deltagande i gudstjänsten har sin särskilda betydelse. Många ställen i Nya testamentet framhäver betydelsen av gemensam gudstjänst, direkt eller indirekt. Några exempel: ”Där två eller tre är samlade i mitt namn är jag mitt ibland dem” (Matt. 18:20); ”De höll samman och möttes varje dag troget i templet, och i hemmen bröt de brödet och höll måltid med varandra i jublande, uppriktig glädje” (Apg. 2:46); ”Låt oss ge akt på varandra och sporra varandra till kärlek och goda gärningar, och låt oss inte försumma våra sammankomster” (Heb. 10:24–25).

Om vi ska försöka förstå *varför* den gemensamma gudstjänsten har en särskild funktion i Guds frälsningsplan finns det åtminstone två förhållanden vi kan stanna upp inför. Det första är att frälsningen inte är individuell, inte enbart handlar om individens gudsförhållande, utan också handlar om att bli en medlem av Guds kyrka, ”en del i Kristi kropp” som Paulus uttrycker det (1 Kor. 12). Det andra är att gudstjänsten är det sammanhang då kyrkan synligt samlas och gemensamt utför något som inte har något syfte utöver sig själv. Med andra ord är gudstjänsten – specifikt nattvardsgudstjänsten – det tillfälle då kyrkan är som mest sig själv.

Det sistnämnda får viktiga konsekvenser för vårt resonemang om att delta i gudstjänst. Om kyrkan är som mest sig själv när den firar gudstjänst innebär det att de som deltar i gudstjänst övar sig i att vara vad kyrkan är och att göra det som kyrkan är till för. Låt oss granska dessa båda konstateranden i tur och ordning.

1) *De som firar gudstjänst övar sig i att vara vad kyrkan är.* Hur då? Eftersom kyrkan är som mest sig själv då den firar gudstjänst blir gudstjänsten ofrånkomligen en gestaltning av vad kyrkan är. I kyrkor med traditionell liturgi är denna gestaltning explicit och märks på diverse sätt: genom att kyrkans ämbeten har särskilda liturgiska

funktioner, genom att kyrkans tro uttrycks i gemensam trosbekännelse, genom att dess identitet och gudsförhållande uttrycks i böner som denna:

Herre, vänd blicken mot ditt folk,
som du har låtit uppstå till det nya livet,
och skänk oss genom påskens mysterium nåden
att stå upp i härligheten med en oförgänglig kropp.¹⁰

I kyrkor med friare gudstjänstformer kan gestaltningen vara mindre medveten och tydlig, men finns ändå alltid där (själva den fria formen är ett uttryck för dessa kyrkors självförståelse). Detta drag av gestaltning betyder att gudstjänsten alltid har en identitetsskapande funktion: att delta i gudstjänst är att lära sig vad kyrkan är och vilken plats man själv har i kyrkans sammanhang.

2) *De som firar gudstjänst övar sig i att göra det som kyrkan är till för.* Vad är då kyrkan till för? Det kan sammanfattas med två ord: mottagande och frambärande. Kyrkan har till uppgift att ta emot Guds gåvor och att som gensvar frambära sig själv i tacksägelse och tjänst (jfr Rom. 12:1). I gudstjänsten sker just detta, vilket tydligt framgår av dess dialogiska grundstruktur: Guds tilltal genom ordet och Guds gåvor i form av sakramenten omväxlar med församlingens gensvar i sång, bön, tacksägelse och lovprisning. Den svenske biskopen och liturgikern U. L. Ullman (1837–1930) har sökt fånga detta genom att säga att varje moment i gudstjänsten antingen är *sacramentum* eller *sacrificium*: *sacramentum* är det som Gud ger i gudstjänsten, *sacrificium* församlingens gensvar.¹¹ Av andra författare beskrivs växelverkan mellan Guds gåvor och människans gensvar som en dubbelriktad vertikal rörelse, nedstigande och uppstigande: Guds gåvor kommer ned till församlingen och församlingens tillbedjan stiger upp.

Oavsett om vi beskriver det som en dialog eller som en rörelse ned och upp är växelspelet mellan Gud och människa något långt större

¹⁰ Bön efter kommunionen på 5:e påsksöndagen, ur *Mässbok* 1989, s. 431.

¹¹ Bexell 1987.

än gudstjänstfirandet i strikt mening. Hela Guds frälsningsplan kan beskrivas som ett nedstigande och ett uppstigande: Gud stiger ned till sina förlorade barn i nåd och förbarmande och för dem tillbaka till sig. I inkarnationen når denna process sin kulmen, som Filipperbrevet så kraftfullt lär oss:

Kristus Jesus ägde Guds gestalt men vakade inte över sin jämlikhet med Gud utan avstod från allt och antog en tjänares gestalt då han blev som en av oss. När han till det yttre hade blivit människa gjorde han sig ödmjuk och var lydig ända till döden, döden på ett kors. Därför har Gud upphöjt honom över allt annat och gett honom det namn som står över alla andra namn, för att alla knän skall böjas för Jesu namn, i himlen, på jorden och under jorden, och alla tungor bekänna att Jesus Kristus är herre, Gud fadern till ära. (Fil. 2:6–11)

I denna rörelse önskar Kristus dra alla till sig (Joh. 12:32). Vi är tillbaka vid frälsningens mysterium. Det är en process som pågår ständigt, i många sammanhang, men kyrkan är ett särskilt redskap för den och i kyrkans gudstjänst blir den som allra tydligast. Därför kan gudstjänsten beskrivas som en övning i att vara vad kyrkan är och att göra det som kyrkan är till för.

Slutsats: I gudstjänsten har det kristna livet sin förankring, i gudstjänsten får det också sin inriktning. Därför är deltagande i gudstjänsten nödvändigt för den kristne.¹²

Resumé

Här följer till sist en resumé av artikelns teologiska påståenden:

- 1 Guds fördolda plan för världens frälsning har uppenbarats och fullbordats i Jesus Kristus. Det är en plan som förverkligas genom Guds handlande med människor i historien.

¹² Om gudstjänstdeltagande i olika former och i olika grad, se Borgehammar 2018.

- 2 Guds frälsande handlingar fortsätter i och genom kyrkan, som är Kristi kropp.
- 3 Dopet och nattvarden är grundläggande för kyrkans existens.
- 4 Kyrkan firar gudstjänst till åminnelse av allt som Gud har gjort för människans frälsning.
- 5 Gudstjänstens firande innebär inte bara att minnas något förflutet utan gör Guds frälsande handlingar i det förflutna på ett hemlighetsfullt sätt närvarande i gudstjänstens nu.
- 6 Genom att *delta* i kyrkans gudstjänst kan den troende alltså *ta del av* de frälsande händelser som ihågkoms och görs närvarande.
- 7 På så vis blir den troende genom sitt gudstjänstdeltagande helgad och förhärlig Gud.
- 8 Helgelsen och förhäriligandet av Gud pågår även utanför gudstjänsten i strikt mening. Därför kan hela det kristna livet beskrivas som en gudstjänst, en liturgi.

Summary

Stephan Borgehammar, D.Th.

Professor of Practical Theology, Lund University, Sweden

E-mail: stephan.borgehammar@ctr.lu.se

The Mystery of Participation as the Essence of the Liturgy A Theological Essay

What Christian worship is all about has been discussed and expressed in many contexts: in dogmatic pronouncements, in ecumenical documents and declarations, in the writings of individual theologians. This article is a simple attempt to summarize the essence of some of the more influential of those writings. In order to make it as basic and as uncontroversial as possible I have based it on Bible passages and illustrated it with liturgical texts. It does not mirror any specific previously existing text, but its point of departure was the article "Participation" by Achille M. Triacca (2002). It can be summarized in the following theological statements:

- 1 God's hidden plan for the salvation of the world has been revealed and fulfilled in Jesus Christ.
- 2 God's saving actions continue in and through the Church, which is the Body of Christ.
- 3 Baptism and Eucharist are basic to the existence of the Church.
- 4 In worship, the Church celebrates what God has done for the salvation of humanity.
- 5 Liturgical celebration is not merely the remembrance of past events but makes God's saving actions in the past mysteriously present in and through the act of worship.
- 6 By *participating* in worship, the faithful can thus also *become partakers* of the saving actions that are remembered and made present.
- 7 In this way, the faithful by their participation become sanctified and glorify God.
- 8 Sanctification and the glorification of God occur also outside of liturgical worship. Therefore, Christian life as a whole can be described as worship, or a liturgy.

Källor och litteratur

- Actuosa Participatio. Conoscere, comprendere e vivere la Liturgia*, 2002, red. Agostino Montan & Manlio Sodi. Città del Vaticano.
- Bexell, Oloph, 1987, *Liturgins teologi hos U. L. Ullman* (Bibliotheca theologiae practicae 42). Diss. Uppsala.
- Borgehammar, Stephan, 2018, "Om de många sätten att delta i en gudstjänst". Stina Fallberg Sundmark (red.), *Kristen gudstjänst – en introduktion*, s. 199–218. Skellefteå: Artos.
- Brilioth, Yngve, 1951, *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*, 2:a uppl. Stockholm.
- Det kristna livets källor. Dogmatisk konstitution om den gudomliga uppenbarelsen (Dei verbum); Konstitution om den heliga liturgin (Sacrosanctum concilium)*, 3:e uppl. 1987 [nyövers. av Harald Riesenfeld & Sten Hidal] (Katolsk dokumentation 1/2). Uppsala.
- Från tid och evighet. Predikningar från 200-tal till 1500-tal*, 1992, red. Stephan Borgehammar. Skellefteå: Artos.
- Härdelin, Alf, 1996, "Bibelbruk och bibelsyn under medeltiden". Id., *Munkarnas och mystikernas medeltid. Tjugofyra kapitel om teologi, spiritualitet och kultur*, s. 75–93. Skellefteå: Artos.

- Marmion, Columba, 1919, *Le Christ dans Ses Mystères. Conférences spirituelles*. Paris.
[Eng. övers. i Columba Marmion, *Spiritual Writings*, Turnbridge Wells, 1999.]
- Mässbok*, 1989, utg. av Katolska biskopsämbetet. Stockholm.
- Nilsson, Ing-Marie, 2012, "Trons visualisering. Dalby kyrkas västparti under äldre medeltid". Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*, s. 217–236.
- Omnes circumstantes. Contributions towards a history of the role of the people in the liturgy*, 1990, ed. Charles Caspers & Marc Schneiders. Kampen.
- Piltz, Anders, 1991, "Ån som i gången tid. Mysterieteologi från fornkyrka till nutid". Gösta Hallonsten, Sten Hidal & Samuel Rubenson (red.), *Florilegium patristicum. En festskrift till Per Beskow*, s. 146–167. Delsbo.
- Sjögren, Carl, 2017, "Verkligen något att fira!" *Kyrkomusikernas Tidning* nr 2, s. 10.
- Triacca, Achille M., 2002, "Participation". *Dictionnaire encyclopédique de la liturgie*, vol. II, s. 156–171. Turnhout.